

Josip Anić
Andrina Pavlinić-Wolf

Centar za istraživanje migracija
i narodnosti, Zagreb

Primljeno: 11. 12. 1985.

SOCIJALNI I INDIVIDUALNI PROBLEMI DJECE MIGRANATA

Onaj tko ne zna otkud dolazi, ne zna kamo može ići.
Gramsci

SAŽETAK

Djeca vanjskih migranata suočena su s brojnim specifičnim problemima bilo da ostaju u domovini ili su zajedno s roditeljima u inozemstvu. Podijeljena su mišljenja o tome koja je situacija za dijete povoljnija, pa bi jednaku pažnju trebalo poklanjati položaju djece koju su roditelji ostavili u svojoj zemlji kao i položaju djece radnika migranata koja su u inozemstvu.

Autori na temelju do sada izvršenih istraživanja identificiraju probleme (»distanca od roditelja« stvara probleme emocionalne deficijentnosti, socijalizacije, odgoja i obrazovanja i dr., a boravak u inozemstvu skopčan je s problemima izgrađivanja vlastita identiteta u uvjetima strane kulture i jezika, diskrepance odgojnih utjecaja u obitelji i društvu prijema, neizvjesnosti obrazovne i profesionalne perspektive itd.). Rješenje ovih problema autori vide u dosljednom i što ažurnijem sprovođenju proklamirane politike »privremenog boravka u inozemstvu«, pri čemu će proces spajanja obitelji u inozemstvu biti zamijenjen okupljanjem obitelji u domovini.

Psiholozi, pedagozi, liječnici, socijalni radnici, sociolozi i mnogi drugi stručnjaci (i laici) pridaju porodici prvorazredno značenje za razvitak djeteta. Govoreći o obitelji, različiti autori spominju njezine različite funkcije — reproduktivnu, odgojnu i edukativnu, socijalizatorsku, rekreativnu, protektivnu, stareljsku, ekonomsku. Iako se obiteljske funkcije tijekom vremena mijenjaju, sigurno je da se pretežni dio inicijalnog učenja djetetova odvija prije u obiteljskom nego izvanobiteljskom krugu. Porodica je prva »prirodna« socijalna djetetova grupa; prvi i najvažniji faktor u kojem se započinje proces njegove socijalizacije.¹

Osnovni psihički proces u kojem se zbiva proces socijalizacije jest učenje, a glavno sredstvo uz pomoć kojega se taj proces odvija jest govor.² Govor je istovremeno i rezultat i preduvjet socijalizacije. Kako je socijalizacija u širem smislu riječi proces neprekidnog mijenjanja čovjeka pod utjecajem društvene okoline, to mu je govor (jezik) potreban i u fazi oblikovanja i u fazi modifikacije (prilagodavanja).

Da bismo bili što precizniji i razumljiviji u nastavku teksta, odredit ćemo ovdje još nekoliko pojmova. Socijalno nasljeđe stječe se u toku procesa soci-

¹ Pod socijalizacijom podrazumijevamo proces u kojemu pojedinac — Interakcijom sa svojom socijalnom sredinom — usvaja znanja, vještine, navike, stavove, vrednote i druge spoznaje, koje su mu potrebne za uspješno funkcioniranje u sredini u kojoj živi. Ovaj se proces odvija pod neposrednim i posrednim utjecajem sredine u kojoj individuum živi, uz njegovo vlastito sudjelovanje i samoaktivnost. (Prema M. Zvonareviću: Socijalna psihologija, Školska knjiga, Zagreb, 1978, str. 201.)

² M. Zvonarević, op.cit. str. 209.

jalizacije i ovisi o društveno-historijskim uvjetima dane zajednice kojoj dijete pripada. Kultura je sadržaj socijalnog nasljeđa kojim se služi i dalje ga razvija svaka nova generacija. Socijalni mentalitet rezultat je socijalizacije. Socijalna okolina (socijalni faktori) u kojoj se odvija proces socijalizacije jest, uz obitelj koju smo već spomenuli, dječji vrtić, škola, vršnjaci, susjedstvo, razne organizacije. U ovim društvenim okvirima teku procesi imitacije poticajnog modela i identifikacije, ali i individualizacije i personalizacije. Djelovanje socijalizatorskih faktora može biti u međusobnoj suprotnosti, pa ta proturječja djelovanja stvaraju probleme i sredini i pojedincu. Snaga utjecaja svakog faktora zavisi od njihove međusobne konstelacije, pa ili pomažu jedan drugoga, ili se djelomično potiru, ili čak poništavaju. To znači da snaga utjecaja jednog faktora ne zavisi samo od njega samoga nego i od djelovanja drugih faktora koji djeluju istovremeno. (Naravno, u različitim je dobima utjecaj pojedinog faktora različit!) Budući da je proces socijalizacije jedinstven, socijalni faktori imaju bitnu ulogu ne samo u formiranju normalne ljudske ličnosti nego i u njezinu deformiranju; društvena sredina nije samo zaslužna nego i odgovorna.

II

S obzirom da su djeca i omladina populacijski segment na koji je svako društvo vrlo osjetljivo, značajan broj naših građana u inozemstvu razložno je nametnuo pitanje što se događa i što će se događati s njihovom djecom.

Trku sa siromaštvom i trku za višim standardom trče odrasli. Djeca tome nisu dorusla, iako u tome značajno i svakako sudjeluju. Nitko ih ništa ne pita, ali se tikve često puta o njihove glave razbijaju.

Brinuti se o djeci jest i dužnost i obveza i potreba roditeljska. Pod brigom, međutim, ne podrazumijevamo samo materijalnu skrb. Ističemo to zbog toga jer su vanjske migracije stanovništva, prenamaglašavanjem ekonomskih ciljeva i interesa, potisnule neke bitne obiteljske funkcije u drugi plan. Odlazak roditelja na rad u inozemstvo svojevrsna je deterioracija obitelji u nekim njezinim bitnim značajkama.

Migrantska obitelj kao nosilac socijalne promjene pojavljuje se u dva oblika, dva položaja: *razdvojena* ili *bilocirana* (neki su članovi u inozemstvu, a drugi u domovini) i *cjelovito dislocirana* u inozemstvu. Najbrojnija i gotovo tipična migracijska obitelj u Jugoslaviji ima muškog aktivnog člana na radu u inozemstvu, dok je žena s djecom (i eventualno sa starijom generacijom) u zemlji. Nisu ipak rijetki slučajevi da su i oba roditelja u inozemstvu, a djeca ostavljena kod rodbine u domovini, kao što su brojni i primjeri da su i roditelji i djeca zajedno u inozemstvu. U svim tim slučajevima položaj je djece delikatan. Podijeljena su mišljenja o tome koja je solucija za dijete prikladnija. Željeli bismo na temelju vlastitih i tuđih iskustava reći riječ-dvije o problemima djece u jednim i drugim uvjetima.

III

Prvu fazu naših vanjskih migracija karakterizirao je odlazak samo aktivnih stanovnika, ponajprije muškaraca. Žene s djecom uglavnom su ostajale u domovini. Obitelj se teritorijalno rascijepila.

U psihologijskim i sociologijskim istraživanjima koja se odnose na dijete i obitelj razmatraju se i problemi koji se pojavljuju u uvjetima njezine nepotpunosti (razvod braka, smrt roditelja, vanbračna djeca i dr.). Problemi koji nastaju razdvajanjem obitelji radi daljeg i duljeg odlaska za poslom znatno

su slabije istraženi. Iako između »pravih« nepotpunih i bilociranih obitelji postoje značajne razlike, naglašena emocionalna deficitarnost i neadekvatnost interfamilijarnih odnosa čini ih istovremeno i sličnima. (Tako su u spontanijem reakcijama školske djece iz migrantskih obitelji zamijećeni sindromi deprivacije, tipični za djecu iz nepotpunih obitelji.) Razumljivo je, stoga, što O. Burić bilociranu migrantsku obitelj određuje kao »novi tip nepotpune porodice«, odnosno kao »emigrantsko-nepotpunu porodicu.«³

Naravno, većina migrantskih obitelji koje se odlučuju na bilokaciju očekuje da će takva strategija biti uspješna, kako u ekonomskom pogledu tako i u pogledu funkcioniranja obitelji. Sociolog Katunarić kaže: »U obiteljima bez znakova nestabilnosti cilj bilokacijske etape jest da se obitelj reintegrira s višim stupnjem ekonomske moći. U obiteljima sa znakovima nestabilnosti, najviše u onima koje potresaju bračne krize, dolazi do redefinicije smisla bilokacijske etape — strategija privremene bilokacije gubi smisao i obitelj u većini slučajeva biva razorena.«⁴ Bez obzira je li »predmigrantska« obitelj bila načeta klicama razdora, ili je funkcionirala stabilno, život u nepotpunoj porodici praćen je nizom frustrirajućih faktora i poteškoćama adekvatnog razvoja djeteta. Pri tome prisutnost, odnosno odsutnost roditelja nije najbitniji činitelj »per se«, već je bitna emocionalna deficitarnost obiteljske strukture, odnosno kvaliteta (način) odnosa u okviru porodice.⁵

Moramo svakako upozoriti da je potrebno čuvati se olakog uopćavanja. »Proces socijalizacije vrši se uvijek u nekom situacionom kontekstu, a taj kontekst može za djecu naših gastarbajtera biti vrlo različit.«⁶ Potrebno je razlikovati situacije u kojima dijete živi i raste: s jednim roditeljem i s drugim srodnicima; s jednim roditeljem, ali bez drugih srodnika; bez oba roditelja, na brizi srodnika; bez oba roditelja, na brizi drugih; prepušteno samo sebi. Može se opravdano pretpostaviti da će razvitak djetetov biti najmanje poremećen kad ono ostane uz majku i druge srodnike u istom domaćinstvu (i u istoj kući!), a da će do najvećih poremećaja doći ostane li prepušteno samo sebi. Ipak, u svim je tim slučajevima reagiranje djetetovo na novonastalu situaciju individualno. Stabilizacijski procesi u primarnim sistemima emigrantske sredine (kao skup »intervenirajućih okolnosti« — izabrani bilokacijski modalitet, bračna i obiteljska kohezija, reaktivacija najstarijih članova obitelji, bliski srodnici, vršnjaci, školski nadzor itd.) olakšavaju prilagodbu na situaciju u kojoj se dijete našlo.

Opasnosti generalizacije prijete i zbog nepoštivanja razlika i specifičnosti šire društvene okoline. Od velikog je značenja gdje se ova socijalna promjena događa: ruralna — urbana sredina, proširena porodica — nuklearna porodica, tradicionalna — suvremena migratornost, opća pojava — izniman slučaj, itd. Tako Katunarić, pozivajući se na Bergera, smatra da je za obitelji donjih društvenih slojeva inače karakteristično da djeca nisu u centru obiteljske klime i da su sva nastojanja roditelja podređena postizanju određenog ekonomskog standarda, pri čemu svoje aspiracije vezane uz edukaciju i druge vrijednosti djece kao ličnosti nastoje funkcionalno uklopiti u ovako »centriran« sistem vrijednosti.⁷ Jedan drugi autor ističe slijedeće: »U ispitivanim sredinama živi

³ O. Burić: »Novi tip nepotpune porodice: Porodice čiji su hraniloci otišli na rad u inostranstvo«, *Sociologija* br. 2, 1973, str. 245.

⁴ V. Katunarić: Vanjske migracije i promjene u porodici, biblioteka Vanjske migracije (knjiga 7), Centar za istraživanje migracija, Zagreb, 1978, str. 43—44.

⁵ Č. Hajduković, M. Krstić i V. Vučković: Faktor nepotpune porodice kao uzrok delinkventnog ponašanja, *Socijalna psihijatrija*, Pliva, Zagreb, 1971, str. 91.

⁶ J. Županov, *Roditelji i djeca u migraciji — Jedna sociološka interpretacija*, u: *Djeca migranata*, Rasprave o migracijama, svezak 51, Centar za istraživanje migracija, Zagreb, 1979, str. 17.

⁷ V. Katunarić, op.cit. str. 78; vidi: B. Berger, *Societies in Change*, Basic Books, New York, 1971, str. 199—201.

vlaški živalj koji govori svojim jezikom. Na njihovom jeziku, djeca majku nazivaju »mumom« a babu »majkom«. Čini se da i taj podatak, makar i simbolično, ukazuje na drugačiji tretman roditelja i baba i deda u vaspitanju dece, u odnosu na njihove uloge u drugim sredinama.«⁸

Iz svega navedenog očito je da treba izbjegavati opće hipotetičke generalizacije i zaključke na temelju »vlastitog prosuđivanja i uvida u stanje«. Na primjer, u našoj literaturi prevladava opće uvjerenje da su djeca kojoj su roditelji na radu u inozemstvu u svakoj prilici loši učenici i da na to utječe pad motivacije za učenjem i pad socijalnih aspiracija. Takvo je zaključivanje, međutim, ako se proširi na iole veći broj slučajeva, pojednostavljeno, nepotpuno, pa i netočno.

Koliko nam je poznato, pedagoške probleme djece vanjskih migranata u nas je najsolidnije počeo istraživati C. Mitov.⁹ U svome istraživanju provedenom u školama triju općina u SR Srbiji upotrijebio je i kontrolnu skupinu i nije našao statistički značajne razlike niti u školskom uspjehu niti u vladanju između eksperimentalne i kontrolne skupine ispitanika. Mitov je produbio ispitivanje o emocionalnoj situaciji djece migranata i našao nesumnjive simptome krize koje su u izravnoj vezi s odsutnošću djetetova roditelja.

U vezi s nalazima Mitova spomenimo da je na jednoj tematskoj društvenoj konferenciji podneseno nekoliko referata o stanju u bilociranim obiteljima s alarmantnim podacima liječničkih nalaza o većem broju neurotskih simptoma u djece iz bilociranih obitelji vanjskih migranata.¹⁰ Manifestacije psihoneurotskih promjena, prema Katunarićevim rezultatima,¹¹ češće su kod djece u obiteljima u kojima je migrirala majka. Ako su bilokacijski modalitet i planovi roditelja usmjereni reintegraciji obitelji u staroj (emigracijskoj) sredini, manje su izražene dezintegrativne promjene u obitelji. Isto tako, u većoj i proširenoj obitelji situacija je stabilnija i dijete se bolje prilagođuje novoj situaciji nego u manjoj i užoj obitelji. Srodnička struktura, dakle, postaje glavni medij u kojem se zbivaju procesi prilagodbe.

Katunarić dalje navodi da su psihoneurotske promjene kod učenika od trenutka odlaska roditelja u inozemstvo općenito ipak rjeđe opažene nego nepromjenljiva psihička stanja, te da ne pokazuju nikakvu sistematsku podložnost situacijskim obilježjima ili varijablama. Istina, nastavnici koji su pratili ponašanje mladih ispitanika zamijetili su da barem 30 odsto djece iz migrantskih obitelji pokazuju neki psihički poremećaj, vjerojatno povezan sa tzv. sindromom depri-vacije. Naime, ublažavanje stresa s pomoću nepotpune obiteljske organizacije moguće je do nekih granica, ali nijedan aranžman ne može u potpunosti nadoknaditi odsutnost roditelja.¹²

U ovom se radu navode i rezultati samoopažanja učenika. Dvije trećine ispitanika »ne vide nikakve poteškoće« u svojoj bilokacijskoj situaciji, jedna četvrtina ih se požalila na »poteškoće intimne prirode« (neka su djeca na pitanje o poteškoćama odmah briznula u plač!), a nešto manje od desetine tuži se na »poteškoće u izvršavanju obiteljskih poslova«. Što se tiče eventualnih prednosti bilokacijske situacije, njih osjeća manje od četvrtine svih ispitanika (22,8% u »materijalnoj koristi« i 1,5% u »nedostatku kontrole i vlastitoj samostalnosti«). Tročetvrtinska većina »ne vidi nikakve prednosti«.¹³

⁸ C. Mitov: Pedagoški problemi dece vanjskih migranata, Rasprave o migracijama, svezak 35, Zagreb, 1977, str. 36.

⁹ C. Mitov, op.cit. str. 1—77.

¹⁰ Vidi prikaz u članku: J. Gardun: »Privremeno zapošljavanje žena u inozemstvu i problemi koji iz toga proizlaze«, Žena br. 1, Zagreb, 1974.

¹¹ V. Katunarić, op. cit. str. 36—52.

¹² V. Katunarić, op.cit. str. 69.

¹³ V. Katunarić, op.cit. str. 62.

Rezultati istraživanja Burićeve pokazuju da su adaptacijske mogućnosti djece različite i da ovisе o socijalnom kontekstu u kojem je došlo do promjene.¹⁴ Milićeva¹⁵ i Mitov¹⁶ bilježe prestrukturiranje obiteljskih uloga u stacionarnom dijelu bilokacijske obitelji, pri čemu dolazi do povećanja broja kućnih obveza migrantske djece, što im čini teškoće i u školovanju i u korištenju slobodnog vremena. S druge strane, u neke djece dolazi do reakcije u smislu »krajnje neobaveznosti u pogledu obavljanja nekih poslova u domaćinstvu«.¹⁷ Među istraživačima vlada nepodijeljeno mišljenje da je prošireni sastav porodice i širi krug srodnika svakako odigrao značajnu ulogu u prevenciji i sanaciji nepovoljnih efekata odlaska roditelja. Veći broj članova obitelji karakterističan je za ruralne sredine, a iz ovih je sredina i veći broj migranata, te se tako socijalne kompenzacije lakše ostvaruju.

Uza sve iznijeto, neodgovorno je potcjenjivati probleme djece rastavljene od roditelja. Na to upozorava i Jonas Widgren: »U aktualnim debatama o položaju djece radnika migranata veoma se rijetko spominju djeca koju su roditelji ostavili u svojoj zemlji. Trebalo bi, međutim, poklanjati isto toliko pažnje njihovu položaju, kao i položaju djece radnika migranata koja su u inozemstvu«, pa dodaje: »Sigurno ne bi bilo precijenjeno reći da ukupan broj djece stranih radnika u Zapadnoj Evropi, koja su ostavljena u zemljama porijekla iznosi najmanje 2,5 milijuna.«¹⁸ Štefica Crnić u jednom vrlo ozbiljnom istraživanju utvrdila je da je 1973. u SR Hrvatskoj svako deseto dijete u školskoj dobi imalo oca ili majku, ili oba roditelja u inozemstvu.¹⁹

Osnovna strahovanja za djecu ostavljenu od roditelja u domovini mogla bi se svesti na sljedeća tri plana: a) uspjeh u školi bit će nezadovoljavajući (i pogoršavat će se usporedo s dužinom roditeljske odsutnosti), b) odgojne mjere ne mogu osigurati adekvatne oblike ponašanja u »deficijentnoj« obitelji, i c) život na »distanци od roditelja« izazivat će kod djece različite psihičke smetnje i poremećaje.

Iako znanstvena teorija sugerira ovakve nedvosmislene pretpostavke, podaci dobiveni empirijski ipak ih u cijelosti ne potvrđuju. Školski uspjeh učenika u vrijeme odsutnosti roditelja ne prati uvijek silaznu putanju (do pogoršanja uspjeha dolazi tek u oko 40 odsto slučajeva), pa u nekim, istina rijetkim, slučajevima dolazi i do poboljšanja. Školski uspjeh skalirano je obilježje u populaciji učenika-djece migranata, te kao dimenzija ponašanja pokazuje adaptabilna svojstva. Samo kod jedne kategorije učenika odsutnost roditelja negativno utječe na školska postignuća djece, pri čemu izgleda da vrijedi pravilo: lošiji učenik — veći negativni utjecaj, bolji učenik — manji negativni utjecaj. Drugim riječima, veći dio učenika sa slabijim uspjehom bili su takvi i prije odlaska roditelja u inozemstvo, pa odsutnost roditelja nije tome uzrok. Štoviše, mogli bismo tvrditi da bi dobar postotak naše djece gastarbajtera imao sličan školski uspjeh i da im roditelji nisu na radu u inozemstvu! [Katunarić bi još dodao: unatoč očekivanju da stariji učenici imaju manje adaptivnih smetnji, oni češće popuštaju u učenju nego mladi. I to češće djeca u osnovnoj školi u gradu nego u selu.²⁰]

¹⁴ O. Burić, op.cit. str. 262.

¹⁵ A. Milić: »Vaspitna funkcija porodice i odlazak na rad u Inostranstvo«, *Sociologija sela* br. 2—4, Zagreb, 1973, str. 142, 143.

¹⁶ C. Mitov, op.cit. str. 39.

¹⁷ A. Milić, op.cit. str. 142—143.

¹⁸ J. Widgren: Migracije u zapadnoevropske zemlje. Socijalno stanje radnika migranata i njihovih obitelji. Rasprave o migracijama, svezak 23, Zagreb, 1976, str. 17.

¹⁹ Š. Crnić: Prethodni rezultati popisa učenika u SR Hrvatskoj kojima su roditelji na radu u inozemstvu, Bilten Odjela za migracije Instituta za geografiju Sveučilišta u Zagrebu br. 11, Zagreb, 1973, str. 1—6.

²⁰ V. Katunarić, op.cit. str. 33.

Slično kao školski uspjeh, i školsko vladanje učenika za vrijeme roditeljske odsutnosti pogoršava se samo u manjem broju slučajeva (manje nego u petine sve djece). Kako se negativni poeni u vladanju dobivaju i za neopravdane izostanke iz škole, a kako smo vidjeli — djeca kojoj su roditelji u inozemstvu više pomažu u kućanskim poslovima, vjeruje se da se barem jedan dio izostanaka može i time objasniti. Osim toga, halo efekt i stereotip u dobru vladanju i roditeljskom nadzoru ne pridonose ocjenama ovih mališana. Ne treba ipak negirati da su nešto češći poremećaji ponašanja u ove djece nego u djece iz cjelovitih obitelji. Primijećeno je uz to da je učestalost poremećaja ponašanja veća kod učenika s neuspjehom u školi: učenici koji ne uspijevaju u školi pokazuju i češće poremećaje u svom ponašanju. U vezi s ovim mogli bismo još dodati da se u jednom temeljitom komparativnom istraživanju maloljetne delinkvencije nije dobila nikakva razlika između djece iz cjelovitih i djece iz nepotpunih obitelji (u kojima je došlo do adekvatne zamjene odsutnog roditelja).²¹ Uostalom, istraživanja pokazuju da i nastavnici znatno manje primjećuju negativne promjene u vladanju tih učenika nego u njihovu učenju.

Život u nepotpunoj porodici praćen je zacijelo nizom frustrirajućih faktora i smanjenim mogućnostima emocionalnog sazrijevanja djeteta. Tu lako može biti naglašena emocionalna deficitarost i neadekvatnost intrafamilijarnih odnosa, što može pogodovati formiranju premorbidne ličnosti.²² Upravo se na ovome i zasnivaju suvremene koncepcije o interakciji emocionalnog funkcioniranja, mentalnog zdravlja i socijalnog značenja porodice. Mogli bismo reći da psihički poremećaji i nisu ništa drugo nego naličje procesa socijalizacije.²³

Djeca su željna roditeljske ljubavi, pažnje i blizine, te se utoliko više osjećaju prikraćenom ukoliko joj nedostaju oba roditelja. Rodbina i bližnji kod kojih su ostavljena imaju značajnu ulogu u prevenciji i sanaciji nepovoljnih efekata odlaska roditelja, ali ne mogu biti sasvim adekvatan nadomjestak. To još manje mogu biti pokloni što ih roditelj ili roditelji šalju ili donose iz inozemstva, ili dobra što ih stječu ili namiču u zemlji i inozemstvu (nova kuća, automobil i sl.). Ti statusni simboli malo smanjuju njihovu deprivaciju.

U jednom se regionalnom istraživanju pokazalo da kod djece čiji su roditelji na radu u inozemstvu dolazi do porasta općeg neurotizma u odnosu na njihove vršnjake koji stalno žive s roditeljima. Također je ustanovljeno da su djeca migranata agresivnija (veći broj ekstremno agresivnih) od djece nemigranata.²⁴ Veliki američki psiholog Rubenfeld na ovo bi zasigurno odgovorio: »Oni kojima nije udovoljeno, teže ka apatiji, frustraciji i neprijateljstvu.«²⁵

Ovo razmatranje problema djece migranata ostavljene u domovini mogli bismo okončati podacima jednog talijanskog istraživanja. Vjerujemo da su rezultati zanimljivi iz najmanje dva razloga: prvo, da se vidi kako različiti društveni uvjeti mogu utjecati na rezultate istraživanja (sjetimo se ovdje i »vlaškog« primjera Mitova!) i drugo, da se još jednom upozori na opasnost velikih generalizacija ne razmišljajući o konkretnom slučaju. Ne navodimo ih, dakle, u vjeri da oni vrijede i za naše prilike, odnosno za sve naše krajeve (problem reprezentativnosti uzoraka i naših istraživanja ostavimo po strani).

Kome ostaviti djecu ako oba roditelja idu na rad u inozemstvo? Kakve su posljedice različitih izbora? Da bi odgovorili na ta pitanja, talijanski su istra-

²¹ C. Hajduković, M. Krstić i V. Vučković, op.cit., str. 92.

²² Z. Vicanović: Premorbidna ličnost, socijalni faktori i reaktivna psihoza. Socijalna psihijatrija, Pliva, Zagreb, 1971, str. 69.

²³ M. Zvonarević, op.cit str. 317.

²⁴ M. Žužul: Neke karakteristike djece čiji su roditelji na radu u inozemstvu, Rasprave o migracijama, sv. 63, Zagreb, 1980, str. 54.

²⁵ F. Rubenfeld: Odgovor na anketu, u knjizi: Vid Pečnjak, Veliki psiholozi o psihologiji, Nolit, Beograd, 1985, str. 190.

živači primijenili tzv. »test bestijarija« kojemu je autor jedan od korifeja svjetske psihologije René Zazzo, sa Psihološkog laboratorija za djecu Univerziteta Pariz X. Prema rezultatima istraživanja, djeca koju su podizali roditelji njihovih roditelja pokazuju najveću nesigurnost (71°/o), stidljivost (99°/o), potrebu za nježnošću (80°/o) i usamljenost (51°/o), te najmanju društvenost (23°/o). Djeca, pak, koja su bila povjerena stricu (stričevima) ili tetki (tetkama) bila su manje nesigurna (65°/o), manje stidljiva (90°/o), manje željna nježnosti (75°/o) i manje usamljena (45°/o), te društvenija (30°/o). Usporedbe radi, navodimo postotke za djecu koja su ostala u domovini s jednim od roditelja: 32°/o nesigurnost, 64°/o stidljivost, 38°/o potreba za nježnošću, 21°/o usamljenost, 60°/o društvenost. »Nesigurnost« su popratili i »loši školski rezultati« kod 60 odsto djece koja su živjela s djedom i bakom i 54 odsto kod onih koje su odgajali stric ili tetka. Školski uspjeh znatno je bolji u djece koju su podizali otac ili majka, odnosno u te djece školski su rezultati slabi »tek« u 40 odsto slučajeva.²⁶

IV

Energetski problemi, problemi sirovina, tendencije monetarne nestabilnosti i povećane inflacije događaji su poznati pod paušalnim izrazom »naftne krize« iz 1973. U tim uvjetima i u to vrijeme gotovo je u svim zapadnoevropskim zemljama obustavljen svaki znatniji priliv strane radne snage. (Izuzeci su pravljani kada se radilo o deficitu nekih visokostručnih kadrova, radnika usko specijaliziranih zanimanja, te »sezonaca«.) Dok je za prijašnje razdoblje bio karakterističan priliv aktivnih odraslih osoba u zemlje imigracije, kasnije razdoblje (sve do danas) obilježuje pojačano »spajanje obitelji« i porast broja djece rođene u inozemstvu. Gledano s naše jugoslavenske perspektive, ovo je bilo praćeno i značajnim produljenjem »privremenog boravka i rada u inozemstvu«.

Naime, pogoršavanje položaja naših radnika (kao i drugih stranaca čije zemlje nisu u Evropskoj ekonomskoj zajednici) na tržištu rada zemalja Zapadne Evrope u posljednjem desetljeću praćeno je i poznatim teškoćama u društveno-ekonomskom razvitku Jugoslavije. Kao što su mnogi jugoslavenski radnici otišli u inozemstvo da bi svojoj djeci osigurali bolje uvjete nego što su ih sami imali, tako bi se iz istih razloga i vratili u domovinu ukoliko bi to objektivne prilike omogućavale. Iako je povratak u domovinu bitno idejno-političko opredjeljenje naše migracijske politike, aktualne prilike i uvjeti to na žalost uveliko otežavaju. Djeca i omladina, tako, postaju sve više faktor produženog (pa i trajnog) ostanja u inozemstvu.

Popisom stanovništva 1981. utvrđeno je da u inozemstvu živi 171.777 naše djece do 14 godina i još 20.731 omladinac do 19 godina, a sve ih uzdržavaju roditelji. Stvaran broj zacijelo je bio veći. Procjenjuje se da u mnoštvu strane djece i omladine koja žive u nedomovinskim sredinama Zapadne Evrope ima približno 250 tisuća naših građana. Prema nepotpunim podacima Saveznog biroa za poslove zapošljavanja, godine 1983. bilo je blizu 90 tisuća jugoslavenske djece predškolskog uzrasta u zemljama primitka, a školske godine 1983/84. 115.726 jugoslavenskih učenika u osnovnim školama u inozemstvu. Brojem naše djece i omladine u drugim obrazovnim institucijama ne raspolazemo.

Zbog socijalne i ekonomske nesigurnosti u kojoj se općenito nalaze migranti, i koja im otežava određivanje dugoročnih životnih planova, obrazovne i profesionalne orijentacije njihove djece u tuđini također su uvelike problema-

²⁶ O rezultatima ovoga istraživanja opširnije vidi u: »Domenico Secundulgo, Socializzazione familiare del figlio dell'emigrato«, u časopisu: *Affari Sociali Internazionali*, No. 3/1974, str. 25—51.

tične i invalidne. Prema procjeni Jonasa Widgrena,²⁷ već 1975. u Evropi je bilo najmanje 300—500 tisuća strane djece školskog uzrasta koja ili nisu uopće polazila školu, ili su to činila tako rijetko da su praktički ostala nepismena. Mora nas užasnuti pomisao na tu vojsku zapuštene (i napuštene) djece u najrazvijenijim evropskim zemljama, koja nemaju nikakvih izgleda da steknu osnovno, a kamoli stručno obrazovanje. Njihov je broj vjerojatno porastao uvođenjem restrikcija na zapošljavanje stranih radnika, što je potaklo ilegalnu migraciju u te zemlje. Ilegalnim migrantima, dakle onima bez dozvole boravka i rada, naprosto je nemoguće prijavljivanje djece u redovite škole. Beperspektivnost ove djece nužno nameće vrlo mračne prognoze. Je li njihova budućnost da će postati stranci, izgubljeni za domovinu? Jesu li oni budući nastavljači poslova svojih roditelja,²⁸ ili nezaposlena rezervna armija rada i nosioci buduće socijalne pobune? U SR Njemačkoj katolički list »Diakonie« svojevremeno je ukazao na izvještaj Saveznog ministarstva za rad u kojemu su okvalificirani kao »socijalni eksploziv s vremenskim detonatorom«, te na podatke Ministarstva za kulturu pokrajine Sjeverna Rajna-Vestfalija prema kojima 58 odsto djece stranaca ne završava školovanje, a u nekim područjima riječ je o čak 80 odsto neuspješnih učenika.²⁹

Što čeka ovu djecu i omladinu? Njihovi roditelji došli su u tuđinu s određenim ekonomskim ciljem i zacrtanom perspektivom, koja ih je učvršćivala u spremnosti da prihvate sve nedaće svoga »privremenog« boravka, te nerijetko podnesu čak i očitu diskriminaciju. Njihovi potomci, bez profesionalne i ekonomske perspektive, reagirat će osjetljivije i agresivnije na sredinu u kojoj će biti uključeni (za njih to nije tuđina), ali koja ih ipak neće u potpunosti prihvaćati kao sebi ravne. Ovo može tu omladinu dovesti do većeg zatvaranja i izolacije unutar vlastite etničke skupine, ili će se, upravo suprotno, pojedini segmenti nastojati integrirati u grupe domaće omladine, odbacujući svoje stare običaje i vrednote, te stvarajući svojevrsnu hibridnu kulturu. Sve ih ovo vrlo lako može dovesti do asocijalnog i kriminalnog ponašanja i samoga dna kapitalističkog društva.³⁰

Statistike kriminaliteta među mladima tzv. »druge generacije« razlikuju se od zemlje do zemlje, pa i unutar pojedinih zemalja imigracije od pokrajine do pokrajine. Stječe se dojam da se one često i tendenciozno fabriciraju i izvrću kako bi poslužile u kampanji protiv stranih radnika i njihove djece, jer pojedine zemlje primitka sve su manje ljubazni »domaćini«. Primjera u prilog ovoj tvrdnji ima na pretek u njemačkom (ali i drugom stranom) tisku. Pamtimmo svojevremeno objavljen tekst u tjedniku »Quick« ispod jedne slike tučnjave nekolicine mladića, koji je glasio: »Njihovi su očevi izražavali svoje nezadovoljstvo pretežno prema svojim zemljama. Njihova djeca napadat će nas.«³¹

Podaci u pokrajini Sjeverna Rajna-Vestfalija pokazuju (1977) da je kriminalitet među strancima (1,36‰) ispod stope Nijemaca (2,77‰). U Kölnu omjer je čak 5,21 odsto naprama 1,89 odsto u korist stranaca. Međutim u Duisburgu (1977), među omladinom između 15 i 20 godina, nepovoljan je za strance, osobito za Jugoslavene, koji stopom delikata dolaze na prvo mjesto (ispred Talijana, Grka, Španjolaca i Turaka). Među razlozima ovako visokog »plasmana« mladih

²⁷ J. Widgren, op.cit. str. 21.

²⁸ Već uvriježeni naziv »druga generacija« (i »treća generacija«) za ovu djecu i omladinu stranaca, bez obzira na autorske razlike u definiranju ovoga pojma, ima prvenstveno politekonomsko značenje. U osnovi upravo se želi naglasiti da su oni nastavljači uloga i statusa svojih roditelja — »prve generacije«.

²⁹ »Diakonie«, lipanj, 1977. Ove podatke prenosi F. Pristovšek: »Druga generacija« u općoj problematici naših radnika privremeno zaposlenih u tuđini, Rasprave o migracijama, sv. 39, Centar za istraživanje migracija, Zagreb, 1977, str. 36.

³⁰ F. Pristovšek, op.cit. str. 36.

³¹ »Quick« od 12. 10. 1973. — prenosi P. Pušić: Druga generacija Jugoslavenskih radnika u SR Njemačkoj gledano kroz situaciju u Duisburgu, Rasprave o migracijama, sv. 39, Zagreb, 1977, str. 49.

Jugoslavena navode se činjenice da naša omladina boravi u Duisburgu najduže vremena, da najlakše uči njemački, te da se najlakše uklapa u njemačko društvo, pa tako i kriminalno.³² Predstavnik Münchenske policije izjavljuje da je 1981. došlo do porasta maloljetničkog kriminaliteta od čak 26 odsto. Pariška policija tvrdi da se među mladima koje mjesečno zatvori zbog kriminala nalazi 60 odsto Sjevernoafrikanaca. Funkcionari danske policije drže pak da među mladima kriminalcima u toj zemlji ima više Danaca nego stranaca, a prema navodima predstavnika švicarskog Saveznog ministarstva za pravosuđe, koji svoju tvrdnju obrazlaže argumentom o čvršćoj obiteljskoj disciplini među radnicima migrantima, to isto vrijedi i za Švicarsku.³³

Kriminalitet mladih stranaca, kao oblik asocijalnog ponašanja, posljedica je invalidnog procesa socijalizacije, za koji su suodgovorni i pojedinac i sredina, jer je i neprilagođenost rezultat uzajamnog utjecaja pojedinca i okoline. Neprilagođeni nisu duševno poremećeni, nisu »migrantski psihopati«, koje treba liječiti u bolnici ili u zatvoru. Jednako tako kao što svi migranti nisu neprilagođeni, nisu ni svi neprilagođeni kriminalci!

U migracijskim kretanjima dolazi do gubitka socijalnog i psihološkog oslonca. Broj ljudi koji sačinjavaju domaćinstvo i priroda veza među njima od velikog su značenja. Porodica u migraciji svedena je na »jezgru«, iz koje su isključeni svi rođaci osim roditelja i djece. To je bitno osiromašilo kvantitetu i kvalitetu socijalnih kontakata unutar tako »okljaštrene« obitelji.³⁴ Roditelji-migranti nikad nisu iskorijenjeni iz svoje prvobitne sredine. Ako naizgled i prekinu izravne veze s njom, zahvaljujući individualnom i »kolektivnom« pamćenju i srodničkoj mreži, oni nastavljaju živjeti u jednoj supkulturi prvobitne sredine.

Prilikom uspoređivanja procesa prilagođavanja roditelja migranata i njihove djece moramo biti svjesni velikih međugeneracijskih razlika. Prvi su sa sobom u inozemstvo ponijeli prihvaćen i izgrađen sistem vrijednosti, svoje nacionalne i kulturne karakteristike, osjećaj pripadnosti svome narodu i domovini. U svijesti njihove djece u koliziji su utjecaji dviju kulturnih tradicija, dvaju jezika, dvaju načina života. Obiteljska i šira društvena sredina nisu sukladni socijalizacijski činitelji, i to se nužno očituje u spoznavanju vlastitog identiteta. Djeca koja su domovinu napustila u predškolskom i ranom školskom uzrastu i sada su već punoljetna obično nemaju izraženih nacionalnih osobina. Sociolog Županov karakterizira ih »difuznim ličnostima«, djecom neisgurna identiteta,³⁵ jer su proizvod dvostrukog procesa socijalizacije: jednoga što je naprasno prekinuto u domovini i drugog što je započeo i traje u zemlji primitka. Osjećaj nacionalne pripadnosti ove djece neizvjestan je, a osobito u djece rođene u inozemstvu, koja ponekad ne održavaju više ni površne veze s domovinom svojih roditelja.³⁶

Upravo najmlađa djeca migranata predstavljaju metu plimi nastojanja da se odnarede i potom čvrsto integriraju u društvo zemalja primitka. To se nastoji

³² P. Pušić, op.cit. str. 47. i 48.

³³ A. Pavlinić-Wolf: »Stanje i perspektive djece migranata«, *Migracije* br. 8-9, Centar za istraživanje migracija, Zagreb, 1982, str. 347-348.

³⁴ M. Zvonarević, op.cit. str. 300.

³⁵ J. Županov: Druga generacija migranata, *Rasprave o migracijama*, sv. 39, Centar za istraživanje migracija, Zagreb, 1977, str. 9.

³⁶ Aleksandra Ålund i Carl-Ulrik Schierup, znanstvenici iz dviju zemalja imigracije (Švedske i Danske) koji su više od deset godina istraživali društveni položaj migranata u Evropi, smatraju da je za većinu jugoslavenskih migranata u Švedskoj prilično tipičan »umjereni stupanj kulturne distance, koji može često inspirirati, obogaćivati i aktivirati«, te dodaju: »Predmnijevamo da će većina Jugoslavena ... koji su se doselili u tu zemlju dok su bili mladi vjerojatno ostati u Švedskoj. Druga generacija migranata ... koji su rođeni u Švedskoj ili su u nju došli vrlo mladi dobit će poštenu šansu da izgrade vlastiti kulturni kompromis u kojem je moguće živjeti, kao osnovu osobnog i društvenog identiteta.«

Å. Ålund i C.U. Schierup: »Promjenjivi obiteljski odnosi i migrantska dilema: ostati ili se vratiti / Tri slučaja jugoslavenskih migranata u Skandinaviji«, *Migracije* br. 2, Centar za istraživanje migracija, Zagreb, 1982, str. 157.

postići kroz odgojne utjecaje dječjih vrtića, zabavišta i »malih škola«, čija su vrata materinskom jeziku i sadržajima iz domovine uglavnom zatvorena (izuzetak unekoliko predstavlja Švedska i Bavarska). Uz to, psihofizički stupanj razvika ove djece pogoduje nekritičkom upijanju utjecaja njihove sredine. Ona će uskoro razlučivati, u prvo vrijeme nesvjesno, karakteristike obiju kultura: prva će im najviše služiti za vezu s roditeljima, a druga za veze izvan obitelji, za veze s budućnošću (?), pa će ova druga kultura u toku njihova zrenja postajati sve važnija.³⁷ Dijete koje stječe iskustva dviju kultura uz prednosti koje pruža ova činjenica, proživljava odođenu kontradikciju. Kontradikcija nastaje susretom, prelamanjem i sukobljavanjem dvaju snažnih utjecaja; jednoga vezanog uz obitelj i drugog uz društvo primitka. Norme i standardi ponašanja i sistem vrijednosti zemlje porijekla u odnosu na novu sredinu mogu se ne samo razlikovati nego i suprotstavljati. Svaka kultura naginje i izgrađuje svoj posebni sustav vrednota i promiče ga kroz svoje institucije (osobito školu) i neinstitucionalne kanale. Pa iako svaki pojedinac »... prisvaja ideale neke kulture na jedan slobodan i poseban način, ponekad braneći se protiv njih, pružajući im otpor, gušeći ih ili ponašajući se suprotno njima ... moć posebnih ideala neke kulture, zajedno s putovima i načinima koji ih podržavaju, otežava ulazak u novu kulturu izbjeglicama, useljenicima i drugima koji se sele iz jedne kulture u drugu.«³⁸

Djeca se radnika migranata znatno lakše od roditelja mogu enkulturirati, socijalizirati i istinski integrirati u novoj sredini. Obično se događa da što je veći stupanj njihove integracije, to su slabije njihove emotivne i druge veze s domovinom. Slabljenje takvih veza ovisi o varijablama usko povezanim s migratornim iskustvom djeteta, od kojih su osobito važne: dužina boravka u zemlji primitka, planovi roditelja koji se odnose na povratak u domovinu ili produžavanje boravka u zemlji zaposlenja, te način na koji društvo primitka (osobito škola) tretira dijete (prihvaća li ga ili odbija).

Ako migrantsko dijete posve prigri, svjesno ili nesvjesno, tuđu kulturu, jer je doživljava kao prestižniju, poželjniju, dominantnu, ili to smatra oportunistički, to vodi prekidu odnosa, sukobu s roditeljima, ili u najmanju ruku narušava sklad obiteljske strukture. U domu u kojemu su članovima obitelji uloge točno utvrđene i gdje glavnu riječ ponajčešće ima otac, po tradiciji model ponašanja i uzor mladima, roditeljima je teško prihvatiti transformaciju vlastitog djeteta u mladog stranca superiornog ili posve otuđenog ponašanja. Paradoksalno je to

³⁷ V. Katunarić: Neke značajke modela i devijacija u prilagodavanju djece u inozemstvu, Rasprave o migracijama, sv. 39, Zagreb, 1977, str. 19.

³⁸ M. Novak u: Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups, prenosi Pregled (publikacija Ambasade SAD u SFRJ) br. 220 (1982/83), str. 27-28.

U domaćem tisku pojavila su se, u razmaku od osamnaest mjeseci, dva članka gotovo identičnih naslova, u kojima su autori pisali o istim problemima (s kojima se susreću jugoslavenski roditelji migranti u Švedskoj). Prvi, autora Ive Radnića, nosi naslov »Vratite mi moje dijete« (podnaslov: »Djeca naših ljudi u Švedskoj«) i objavljen je u *Večernjem listu* 22. i 23. 1. 1983 (str. 6). Drugi, Milivoja Pašićeka, »Vratite nam našu djecu« (podnaslov: »Zbog čega su švedske vlasti oduzele 98 naših mališana?«), donio je *Vjesnik* 29. 7. 1984. br. 13251 (str. 9). Opisani problemi zavređuju pažnju.

Nizak natalitet u Švedskoj »prisilio« je zakonodavca da donese neke zakone koje je roditeljima migrantima (i ne samo njima) vrlo teško shvatiti, a još teže prihvatiti. Djecu rođenu u mješovitim brakovima (u kojima je najčešće muškarac doseljenik i koji obično ne traju dugo) švedani nastoje »prisvojititi«. Kako se događa, pošto se roditelji razidu, da dijete obično ostaje kod majke švedanke, ono će njoj i posve pripasti. Dovoljno je da sudski zatraži da dijete dobije njezino prezime (čak mu može promijeniti i ime). Ovo je primjer asimilacije, kao i niže opisani problem. Ovakve primjere švedani objavljuju »brigom za socijalnu sigurnost i zdrav odgoj djece«. Drugi problem vezan je uz jednu zakonsku odredbu uvedenu sredinom 1979, prema kojoj je zabranjeno svako tjelesno ili psihičko kažnjavanje djece. Ako roditelj na otvorenom prostoru fizički »zlostavlja« dijete, a to uoči policija ili netko od prolaznika prijavi, roditelj toga djeteta po kratkom postupku završi u zatvoru (odnosno u psihijatrijskoj bolnici), gdje može provesti i nekoliko godina. Dogodi li se takav slučaj u stanu, pa susjed podnese prijavu (što se u Švedskoj smatra normalnim ponašanjem), ili to učini dijete, roditelj će doživjeti istu sudbinu. Ovakvih je slučajeva bilo u Austriji, SR Njemačkoj, Francuskoj, ali prednjači Švedska. Sve se to provodi pod izlikom da djeci treba bolja nega, da nemaju uvjete za normalan život i rad, da su zlostavljana, da ih tuču, da su im roditelji alkoholičari ili narkomani i sl. U Jugoslaviji, fizičko je kažnjavanje djece u školi također zabranjeno, a u domu se smatra nepopularnom odgojnom mjerom.

da ni društvo primitka ovoga polutana ne doživljuje kao »posve svoga« (njegova stigmatiziranost i socijalna hendikepiranost danak je drukčijem etničkom i kulturnom porijeklu). Može se zato govoriti i o supkulturni migrantske omladine, jer će biljeg »stranca« resiti i najbolje integrirane.

Ukoliko se pak, što predstavlja drugu krajnju mogućnost, dijete osjeti posve odbačenim u društvu primitka — školi, koja je osim svoje primarne funkcije važan faktor socijalizacije, ne uspije li postići barem nekakvu afirmaciju u novoj sredini (zbog slabog poznavanja jezika, različitosti školskih sistema, socioekonomskog statusa migrantske obitelji, ksenofobije i predrasude »domaćina« koje je dijete osjetilo na vlastitoj koži), ono može doživjeti ozbiljnu krizu identiteta. Takvu krizu karakterizira jaka emocionalna tenzija, neprilagođenost »osobe frustrirane u svojoj potrebi za ljubavlju i sigurnošću«,³⁹ koja se može očitovati u velikoj agresivnosti, ili pak regresivnom i nezrelom ponašanju, mutizmu, raznim strahovima itd.^{40,41} Osjećaj da ga škola ignorira ili marginalizira tjera dijete da se ponaša na način neprihvatljiv i odbojan, što se onda nužno odražuje i na njegov školski uspjeh. Upadne li u ovaj *circulus vitiosus*, načinjen od spleta raznih međuovisnih elemenata (socioekonomskih, psiholoških, edukativnih, lingvističkih, političkih i drugih), dijete će teško iz njega izaći. S obzirom da se »ne može uklopiti«, da je postalo »kronični ponavljač«, škola će ga vjerojatno proglasiti retardiranim i poslati u neku »specijalnu« školu,⁴² ili će pak morati ponavljati razrede tako dugo dok ne dođe u dob koja ga više ne obvezuje na redovito školovanje. Nakon toga, bez ikakvih kvalifikacija i bez praktičnog iskustva, počinju njegovi problemi sa zapošljavanjem. S obzirom da u nekim zemljama primitka migranata vrlo rano dolazi do bifurkacije školovanja (u SR Njemačkoj, na primjer, već nakon četiri godine), obrazovne staze djece migranata sve su neprohodnije. I opet dolazi do izražaja činjenica da su ona dvostrukim stradalcima: jer su stranci u društvu koje u odnosu na vlastiti referentni standard mjeri ponašanje pojedinaca, i jer pripadaju grupi nepriviligiranih, manje uspješnih od ostalih, u zajednici u kojoj visoko kotiraju socijalno porijeklo

³⁹ Y. Charbit: *Children of Migrant Workers and their Home Countries*, International Symposium Ankara 1977. (Copyright 1979 by Hacette Press), str. 124.

⁴⁰ Pozivajući se na neke suvremene gestaltiste (u prvom redu na Bertalanffyja), po kojima psihički poremećaji čovjeka potječu iz proturječnosti između bioloških potreba i vrijednosti u svijetu simbola, nesklada različitih svjetova simbola (ideologije, dvostruke uloge u diskontinuiranom, kontrastnom odgoju), iz gubitka orijentacije u vrijednosnim pojavama i iz besmislenosti (ispraznosti) života, Nebojša Lazić, zagrebački neuropsihijatar, zaključuje: »To znači, ako odgoj (roditelji i škola) nije uvjetovao zadovoljavajuću socijalizaciju, a za to u suvremenom životu, naročito kod migranata, ima mnogo vjerojatnosti, osobne poteškoće mogu se odraziti i u različitim oblicima psihičkih poremećaja, jer su simptomi psihičke bolesti samo poruka okolini, samo način komunikacije čovjeka s okolinom.«

N. Lazić: Opća teorija sustava i problemi druge generacije migranata u svjetlu te teorije, *Rasprave o migracijama*, sv. 40, Zagreb, 1977, str. 29.

⁴¹ Na Istome savjetovanju na kojem je referirao N. Lazić (»Psihički i socijalno-obrazovni problemi druge generacije jugoslavenskih migranata«, Kaštel Stari, 1977), psiholog Jasna Srdar, zaposlena na Klinici za neurologiju, psihijatriju, alkoholologiju i druge ovisnosti Bolnice »Dr Mladen Stojanović« u Zagrebu, iznijela je rezultate nekih njihovih opažanja. Deset odsto ukupne populacije činili su pripadnici naše tzv. druge generacije, koji su u inozemstvu boravili 7—10 godina. Njihove tegobe stručnjaci su uspjeli ukloniti ukoliko su ih integrirali u preostali dio obitelji u zemlji. U slučajevima kad su djeca vraćena u zemlje imigracije, na kliniku bi stizale informacije da su ponovno negdje u psihijatrijskoj bolnici, ili su se vraćala njima na kliniku. (J. Srdar, Neka razmišljanja u vezi s liječenjem psihičkih poremećaja djece migranata, *Rasprave o migracijama*, sv. 40, Zagreb, 1977, str. 38.)

⁴² Nije ovdje mjesto da šire ulazimo u probleme validacije i standardizacije testova inteligencije. Njihova saturiranost faktorom kulture u kojoj su nastali općepoznata je i priznata činjenica, koja veliki broj njih čini invalidnim za primjenu na značajno različitoj populaciji. O verbalnim testovima za utvrđivanje kvocijenta inteligencije stranih ispitanika, skromnog poznavanja jezika testa, ne treba ni govoriti. Dešava se ipak da su upravo to mjerni instrumenti kojima se utvrđuje tko od strane djece ima nizak stupanj inteligencije te mora pohađati »specijalnu« školu (čitaj: za retardirane!).

Charbit navodi rezultate ispitivanja što ga je 1965. proveo pariški Institut za demografska istraživanja (INED) kojim je bilo obuhvaćeno čak 10.000 strane djece. Pokazalo se da rezultati testova za utvrđivanje kvocijenta inteligencije (»IQ tests«) ovise o ovim varijablama: dužini boravka djece u Francuskoj, njihovoj dobi prilikom dolaska u tu zemlju, socioprofessionalnom statusu njihovih roditelja, te njihovoj nacionalnosti. (»Enquête sur le niveau intellectuel des enfants d'âge scolaire«, INED, Cahier no. 64, Presses Universitaires de France, Paris, 1973, str. 117—125. Vidi: Y. Charbit, op. cit. str. 96.)

i status.⁴³ Uostalom, obrazovni su sistemi u svim zemljama odraz prilika i interesa vlastitog društva.

V

U polazištima, kao i izjašnjavanjima i praktičnom djelovanju nadležnih društvenih subjekata zemalja imigracije, ali i većine zemalja emigracije, dominira stanovište da se djeci migranata pruža povoljna i realna perspektiva jedino ukoliko ostanu u zemljama primitka. Iz toga uvjerenja proizlaze shvaćanja o nužnosti što čvršće socijalne integritiranosti mladih migranata u društvenoj sredini zemalja primitka.

»Porte-paroli« na međudržavnoj (unilateralnoj, bilateralnoj i multilateralnoj) razini, u koje ubrajamo i razne deklaracije, proklamacije, rezolucije međunarodnih i ostalih organizacija i ministarstava zaduženih za obrazovanje strane djece u zemljama rada, sadrže impresivne formulacije, rjeđe realne ocjene situacije, a još rjeđe konkretne i plauzibilne prijedloge rješenja. Među formulacijama koje izazivaju nevjericu nalaze se one o djeci migranata kao »novim Evropejcima« koji stasaju u zemljama imigracije, »budućim nosiocima uspješnog dijaloga Sjever—Jug«, ili, primjerice, konstatacija jugoslavenskog podneblja po kojoj su naša djeca u inozemstvu »naše internacionalne brigade«, »most našega izlaska u svijet«!

Ima, na sreću, autora koji pišu i ovako: »Djetetov roditelj-emigrant pripada najnižem društvenom sloju u zemljama imigracije. U većini slučajeva on je radnik koji živi na rubu društva i izvan društvene pokretljivosti. On isključivo živi u industrijskom socijalnom provizoriju i poput klasičnog protestantskog štediša sprema se za bolje dane u budućnosti. Često se zna govoriti o zakulisnim političkim intencijama zemalja imigracije da se ta egzistencija u provizoriju i polukastinska imobilnost prenose i na drugu generaciju imigranata, tj. na njihovu djecu koja tamo s njima žive. Ima dosta mjesta za sumnju da su tamošnji školski programi, pogotovo oni jezičnog obrazovanja, samo obrazovna kamuflaža kojoj je stvarni cilj stvoriti izvor reprodukcije buduće donje klase industrijskog društva, koju će formirati današnja imigrantska djeca.«⁴⁴

Ovakva naša (jugoslavenska) razmišljanja dijele i brojni objektivni, k tome i uvaženi stranci, pa zaslužna demistifikatorica ovakve kamuflaže T. Skutnabb-Kangas, na jednom mjestu, kaže: »Sadašnji prosvjetni sistem reproducira u doseljeničke djece profesionalnu strukturu, te osobito klasnu strukturu, doseljenika. Škola vodi brigu o tom da se doseljenička djeca razvrstaju i ostave izvan viših škola. I u budućnosti zapadnjačkim će društvima trebati nekvalificirani radnici na montažnim trakama, pa ona školuju doseljeničku djecu kako bi zadovoljavala tu potrebu.«⁴⁵

Već citirani, uvaženi švedski ministar Jonas Widgren autoritativno daje »crnu« prognozu djeci migranata, te buduće njihove poslove naziva »prijavim, napornim, opasnim, monotonim, u nezgodno radno vrijeme i pod neugodnim radnim uvjetima — čak kad se ti poslovi ponekad i isplate.«⁴⁶

Iz radova Nikolinakosa, Böhninga, Cinannia, Maillata i drugih mogli bi se izvesti još tragičniji zaključci. Sažeto rečeno, zemlje imigracije ponašaju se sebično i sračunato u određivanju i provođenju politike prema strancima, nastojeći svesti na minimum po sebe nepovoljne posljedice migracijskog pro-

⁴³ Uz »jezičnu barijeru«, za neuspjeh tzv. »druge generacije« migranata Županov okrivljuje »barem tri skupine faktora: socioekonomski položaj roditelja, strukturalne faktore obrazovnog sistema i socijalno-psihološke faktore«. J. Županov, op.cit. str. 11.

Vidi i Y. Charbit, op.cit. str. 112. i 137.

⁴⁴ V. Katunarić: Vanjske migracije i promjene u porodici, op. cit., str. 31, također bilješka 43.

cesa. Recesijom izazvano redefinjiranje politike prema strancima urađeno je jednostrano, bez konzultacija sa zemljama porijekla i s minimalnim posljedicama po zemlje primitka radnika.

Socijalni položaj i ograničenost migranata-roditelja nužno se reflektira na njihovu djecu. Baš u tome treba vidjeti osnovu klasnog aspiracijskog realizma djece migranata. Zaravno unutarporodično prenošenje niskih socijalnih aspiracija na djecu pridonosi nastanku poznate »radničke tuge«. ⁴⁷ Naš bi narod rekao: »Pleti kotac kao otac!«

Bez bojazni da ćemo cijelu stvar pojednostavniti i nasilno izjednačiti razlike, mislimo da je položaj djece migranata u svim zemljama primitka vrlo sličan, pa onda, dakako, i njihova perspektiva. U skladu s potrebama i interesima tih zemalja, u njima se manje-više iste stvari različito nazivaju i interpretiraju. Tako se nova politika i legislativa u Švedskoj naziva »doseljenička politika«, u Danskoj »odnos prema nedanskoj djeci i omladini«, u Nizozemskoj »politika kulturnih manjina«, u SR Njemačkoj »dugoročna integracija«. U zemljama primitka ovakve se političke mjere tumače kao pružanje jednakih šansi za nesmetano uključivanje stranaca u društveni i gospodarski život, mjere za olakšavanje društvenoga i ekonomskog položaja migranata, zajednički život i zajedničku budućnost stranoga i domaćeg stanovništva, prevencija eventualnih socijalnih, političkih i drugih sukoba s domaćom sredinom, osposobljavanje za potpunije korištenje vrijednosti »zeamlja blagostanja«, itd. ⁴⁸ Deklarativno — sve su protiv asimilacije i za očuvanje nacionalnog identiteta migranata; praktično — na prikriven način — ide se k asimilaciji mladih stranaca. Naravno, u svemu tome anagažirana su i sredstva masovne komunikacije. Što više, pokušava se znanstvenim sredstvima obrazložiti humanost i velikodušnost tih mjera.

Zemlje emigracije, s druge strane, imaju različite pristupe i teško nalaze zajednički jezik; sve su protiv asimilacije, ali ne i integracije. SFR Jugoslavija jedina je koja zastupa politiku povratka i stvaranja uvjeta za što efikasniju i bezbolniju reintegraciju u zemlju i društvo porijekla.

VI

Povratak naših ljudi s privremenog rada u inozemstvu i članova njihovih obitelji u domovinu bitno je opredjeljenje naše migracijske politike i u suprotnosti je s aktualnim politikama, teorijama i praktičnim ponašanjima zemalja primitka, a nije u suglasnosti niti s interesima i opredjeljenjima ostalih zemalja emigracije. Mogućnosti za naše autohtono djelovanje u takvim uvjetima dosta su skućene i otežane s više razloga, a ovdje ćemo spomenuti, vjerujemo, glavne. Jugoslavija kao nesvrstana zemlja nije članica nekih međunarodnih asocijacija u kojima se o ovim pitanjima raspravlja i čija se rješenja dogovaraju (recimo, Evropska ekonomska zajednica, i sl.). Sumnjičavost zemalja primitka prema jugoslavenskim inicijativama i aktivnostima utoliko je veća jer smo jedina socijalistička zemlja uključena u migracijska kretanja u kapitalističkim zemljama rada. Trenutne ekonomske prilike u zemlji ne omogućuju nam do-

⁴⁵ T. Skutnabb-Kangas: Semilingualism and the education of migrant children as a means of reproducing the caste of assembly line workers, Roskilde, 1978, str. 230. I 231, prijevod A. P. W.

⁴⁶ J. Widgren: The Social Situation of Migrant Workers and their Families, u: Migration to Western Europe, United Nations Office at Geneva, Division of Social Affairs, Working Paper II, UN/SOA/SEM/60/WP 2.

⁴⁷ V. Katunarić, Vanjske migracije i promjene u porodici, op.cit., str. 31. Vidi i: G. Friedman i P. Naville, Sociologija rada, Veselin Masteša, Sarajevo, 1973, str. 648, kao i: P. Jonjčić: »Socijalizacija djece koja su živjela u inozemstvu«, *Migracije* br. 11—12, CIM, Zagreb, 1983, str. 250.

⁴⁸ M. Cerovac: Integracioni procesi u evropskim migracijama, Rasprave o migracijama, sv. 67, Zagreb, 1980, str. 21.

sljednu provedbu proklamirane migracijske politike »privremenog boravka i rada u inozemstvu« i povratka naših građana u domovinu. U takvim uvjetima pritišću nas provizoriji i kompromisi. Višenacionalnost i višejezičnost jugoslavenskih migranata, te republičko/pokrajinska nadležnost u djelatnosti obrazovanja podrazumijevaju naša unutrašnja dogovaranja i sporazumijevanja, pa se to ponekad očituje u sporosti i neefikasnosti pri traženju i nalaženju zajedničkih rješenja u nastupanju prema nadležnim organima i institucijama zemalja primitka. Istina, postignuti društveni dogovor proklamira koordiniranu i usuglašenu aktivnost svih naših republika i pokrajina, a o tome se brine i Komisija za odgoj i obrazovanje građana SFR Jugoslavije u inozemstvu pri Saveznom birou za poslove zapošljavanja. Isto tako, na izrađenoj i usvojenoj zajedničkoj programskoj osnovi odgojno-obrazovne djelatnosti moraju surađivati svi naši republički i pokrajinski zavodi za prosvjetno-pedagošku službu. Bez pretjerivanja ipak bi se moglo reći da stvari ne idu uvijek onako kako su zamišljene i dogovorene (proces samoupravnog sporazumijevanja često teče sporo, još nije pronađena adekvatna organizacijska forma koordinacije ove djelatnosti među našim faktorima u inozemstvu — DKP, koordinacijske komisije, klubovi naših građana, nastavnici, roditelji, sistem financiranja ove djelatnosti ne teče bez teškoća, znanstvenoistraživački rad ne nudi odgovarajuće modele prilagodbe novim uvjetima integracijske politike zemalja rada, itd.).

Organizirana odgojno-obrazovna djelatnost naših građana u inozemstvu započela je već 1970. Ona djeluje u specifičnim uvjetima strane sredine i područje je široke konfrontacije ciljeva, zadataka i programskih sadržaja našega odgojno-obrazovnog sistema i interesa i politike zemalja primitka.⁴⁹ U takvim uvjetima, u kojima se djeci migranata pruža tek mogućnost održavanja fragmentarnih, uglavnom lingvističko-obrazovnih i folklorno-kulturnih veza sa zemljom porijekla, mogućnosti za naše djelovanje bile su veoma skučene. Respektirajući stanovite razlike među pojedinim zemljama, kao i među pojedinim pokrajinama i pojedinim odgojno-obrazovnim institucijama, mogli bismo konstatirati da je naš utjecaj u predškolskim ustanovama i na razini srednjoškolskog obrazovanja bio uglavnom vrlo malen. Iako je i redovito (obvezno) osnovnoškolsko obrazovanje djece migranata u isključivoj nadležnosti sistema zemlje primitka, tu su postignuti najznačajniji rezultati.

Jedini pravi posrednik, u institucionalnom smislu, između naše djece u tuđini i domovine jest jugoslavenska dopunska škola. Nastava materinskog jezika i kulture za djecu jugoslavenskih građana u inozemstvu izvodi se na osam jezika naroda i narodnosti i obuhvaća blizu 60 odsto sve naše djece ovoga uzrasta. Ova vrsta brige za naše mlade građane izvan domovine pridonosi ne samo učenju i učvršćenju njihova materinskog jezika i izgradnji i očuvanju nacionalnoga i kulturnog identiteta, već je u funkciji očekivanog povratka te djece u domovinu i njihove reintegracije u školski sistem i društvo iz kojega su ponikli.

Dopunska nastava organizirana je na tri načina: a) izvan sistema obveznog školovanja (u slobodan dan), b) uz redovitu obveznu nastavu (fakultativno, poslije obveznih sati) i c) integrirana u redovitu nastavu (najčešće umjesto nekog drugog predmeta). Prema obliku organiziranja riješeno je i pitanje financiranja. Nastava koja je izvan sistema obveznog školovanja uglavnom je u cijelosti financirana iz domovine. Dopunska nastava najčešće se izvodi uz obveznu redovitu nastavu, a u njezinu financiranje s različitim udjelom u pojedinim

⁴⁹ »Neka aktualna idejno-politička pitanja vaspitanja i obrazovanja građana SFR Jugoslavije u inozemstvu«, Oponomoćstvo Predsjedništva CK SKJ za djelatnost SK u vezi s privremenim radom naših građana u inozemstvu, Beograd, april 1982 (šapirografirano).

zemljama (često i pokrajinama) sudjeluju jugoslavenska strana i zemlja domaćin.⁵⁰ Tamo gdje je dopunska nastava integrirana u redovitu, cjelokupne troškove snosi zemlja primitka. Za financiranje nastave na materinskom jeziku u evropskim zemljama Jugoslavija izdvaja oko 8—10 milijuna dolara na godinu (1984. god. 26 milijardi din. — podatak Zavoda za prosvjetno-pedagošku službu SRH, Zagreb, 1986.)

Odgojno-obrazovni rad s djecom migranata ugrađen je u legislativu SFR Jugoslavije kao element zaštite naših građana i ostvarivanja njihovih prava. Polaznici dopunske nastave dobivaju potvrdu o pohađanju nastave, koja, uz svjedodžbu redovite nastave, omogućuje neposredan nastavak školovanja u domovini.

Unatoč brojnim problemima u njezinu organiziranju i izvođenju, dopunska se nastava u ovih petnaest godina afirmirala kao nenadoknativa aktivnost koja podržava želju mladih migranata da se vrate u domovinu i koja im daje dragocjenu pripremu za uspješnu reintegraciju.

Iako bi problemima dopunske nastave trebalo pokloniti znatno više prostora, ne možemo ipak a da ne ukažemo na neke teškoće. Neke su, rekli bismo, posljedica »više sile« (okupljanje djece s udaljenih mjesta u pojedina razredna odjeljenja, njihova heterogenost, razumljivo opterećenje djece redovitom i dopunskom nastavom i »žrtvovanje« drugih aktivnosti, kombinirana odjeljenja i sl.), dok druge proistječu iz strategije zemalja primitka, ali i naše inertnosti i neorganiziranosti (sjetimo se samo koliko je dugo trebalo čekati da svjetlo dana ugleda postojeći udžbenik za jugoslavensku djecu u inozemstvu, »Moja domovina SFR Jugoslavija«). Zemlje primitka opredijelile su se da preuzmu kompletnu brigu o školovanju strane djece i omladine, uključujući i nacionalnu grupu predmeta. Pod tim uvjetima preuzele bi i organizacijsko-financijske obveze, ali i nadležnost u izradi nastavnih programa, planova, udžbenika, angažiranju nastavnika materinskog jezika. Bez obzira nazivaju li to brigom o integraciji, interkulturalizmu ili nekako drukčije, objektivno to znači eliminiranje djelovanja zemalja porijekla na odgojno-obrazovnu djelatnost njihovih građana!

Posebno važan element nove politike jest nastojanje da se potpuno preuzme briga o nastavnicima materinskog jezika djece migranata. Oni će ih zapošljavati, plaćati, učlanjivati, unapređivati; ukratko, svorit će od njih sastavni dio svoga nastavnog aparata, podložnog, i neovisnog o zemlji emigracije. Žele ove nastavnike sasvim vezati uza svoje organe, što više, žele ih sami i školovati.⁵¹ Većina zemalja emigracije, a i većina stranih nastavnika (na žalost, među njima ima i naših), prihvaćaju takva rješenja jer im se čine financijski isplativa. Sve ovo je, međutim, u izravnoj suprotnosti s ciljevima i opredjeljenjima našega društva.⁵²

⁵⁰ Izuzetak je Nizozemska, koja u cijelosti podmiruje troškove dopunske nastave za djecu iz Jugoslavije.

⁵¹ Takve programe već imamo u Švedskoj (i za našu djecu), a slični su programi u pripremi i u SR Njemačkoj, te najavljeni u Nizozemskoj i Danskoj.

⁵² Svoje nezadovoljstvo kadrovskom politikom u regrutiranju nastavnika materinskog jezika iz nepovjerenih pedagoških i idejno-političkih i patriotskih kontingenata iz inozemstva isticali smo višekratno. Prema podacima Saveznog biroa za zapošljavanje, od ukupno 1.045 nastavnika iz Jugoslavije (1983/84) manje ih je od 400 upućeno iz zemlje (ostali su regrutirani u zemljama imigracije).

VII

Unilateralno djelovanje na mlade migrante u zemljama primitka omogućavaju objektivno povoljniji materijalni uvjeti u tim zemljama, koje su, osim toga, redovito i bolje organizirane i imaju djelotvorniju društvenu infrastrukturu. One se uz to koriste i prednošću da se ti mladi nalaze u njihovoj sredini, na njihovu državnom teritoriju. Mladim se strancima, koji su inače u nepovoljnom socijalnom i klasnom položaju, utoliko teže snaći između suprotstavljenih domovinskih (roditeljskih) i tuđinskih utjecaja sredine u kojoj žive. Pa makar smo povremeno zapljusnuti pohvalama na račun naše djece kao prilagodljivije od druge i otpornije prema idejno tuđim i neprihvatljivim nasrtajima na njihov nacionalni identitet, ne možemo biti ni spokojni ni ravnodušni. Veliki je broj naše djece u inozemstvu. Od preko 90 tisuća naših mališana predškolskog uzrasta, približno polovica bila je 1983. smještena u predškolskim ustanovama zemlje primitka, a manje od 4 odsto ukupnoga broja bilo je obuhvaćeno odgojem na materinskom jeziku (tek nešto preko tri tisuće). Preko 40 odsto jugoslavenskih osnovaca u inozemstvu nije bilo uključeno u nastavu na materinskom jeziku. Jugoslavenski učenici srednjoškolske dobi u zemljama primitka bili su donekadno potpuno izvan kontakta s jugoslavenskim obrazovnim institucijama. Tek pošto je donesen nastavni plan i program za srednjoškolsku dopunsku nastavu na materinskom jeziku, organizirana je prije dvije godine dopunska nastava u nekoliko školskih odjeljenja (Beč, München, Stuttgart i Pariz). Ovu nastavu, osim toga, financiraju sami učenici, odnosno njihovi roditelji. Stanje, kako vidimo, nije blistavo, pa se nužno nameće pitanje: Što činiti? Pitanje je utoliko ozbiljnije što djeca i omladina sve više postaju faktor odlučivanja za trajni ostanak u inozemstvu.

Povratak je u domovinu ne samo poželjna, već i realna opcija za mlade migrante, a povezanost sa zemljom porijekla osnovna je pretpostavka uspješne reintegracije povratnika. Ovo naše temeljno opredjeljenje ujedno je najsloženije za realizaciju.

Osiguranje uvjeta za željeni povratak mladih migranata u domovinu mora polaziti od: (1) promatranja i rješavanja pitanja povratka mladih u integralnom društvenom djelovanju na vanjske migracije općenito, a osobito u sudbinskoj povezanosti roditelja i djece u migraciji, te (2) uvjerenja i riješenosti da je društveno djelovanje na povratak i reintegraciju mladih migranata potrebno početi već od samog dolaska i protegnuti ga za sve vrijeme boravka mladih migranata u zemljama primitka. Mladi su, iako rizičniji, samo segment integralne migrantske populacije. Stvaranjem uvjeta za povratak odraslih, povećavamo šanse i za povratak njihove djece. Proces spajanja obitelji u inozemstvu zamijenit ćemo obrnutim — okupljanjem obitelji u domovini.

Već je davno istaknuta potreba da se utvrde novi pravci naše strategije u sferi vanjskih migracija.⁵³ Neophodno je to uraditi i na unutrašnjem i na vanjskom planu. U zemlji se to mora učitovati u konsolidaciji sveukupnih ekonomskih odnosa i jačanju demokratskih samoupravnih prava radnih ljudi i građana, ali i uklanjanju prisutnih birokratskih barijera, sumnjičavosti i sektašenja prema povratnicima. U inozemstvu pak vlastitim snagama i aktivnostima, ali i u bilateralnoj suradnji sa zemljama rada tražeći najdjelotvornije oblike zaštite nacionalnoga i kulturnog integriteta naših građana.

Uz kritično akceptiranje i evaluiranje pogodnosti koje strancu nudi industrijski razvijenija sredina, u naše djece i omladine u inozemstvu treba od

⁵³ Sjedinica Opunomoćstva Predsjedništva CK SKJ za djelatnost SK u vezi s privremenim radom naših građana u inozemstvu, Beograd, travanj 1982.

najmlađeg uzrasta razvijati duh patriotizma i rodoljublja. Roditeljska uloga tu je nezamjenjiva, bilo da se očituje u obiteljskom krugu ili u suradnji s jugoslavenskom dopunskom školom i udruženjima i klubovima naših građana u inozemstvu.⁵⁴ Sigurno je da se aktivnosti dopunske nastave mogu unaprijediti i sadržajno obogatiti, ali ne treba odustajati ni od već uvriježenih manifestacija uz nastavu (kulturne i sportske priredbe kojima se obilježavaju naši državni praznici, kviz znanja »Poznajem i volim svoju domovinu« i sl.). Treba potpomagati daljnje organiziranje tzv. »malih škola« za edukaciju i odgoj djece predškolskog uzrasta. Valja preispitati i svrsishodnije odrediti obveze odgovarajućih društvenih službi i diplomatsko-konzularnih predstavništava u pružanju različite pomoći na pripremi dobrovoljnog povratka. Ažurno, sveobuhvatno i točno informiranje naših građana u inozemstvu vrlo je važna karika u lancu solidnih priprema povratka. Ono se u svakom slučaju mora unapređivati, ali nema boljeg informiranja od onoga na samom mjestu. Organizirani posjeti i boravci u Jugoslaviji učvršćuju vezu mladih s domovinom. Ovdje podrazumijevamo i »ljetne škole«, novi oblik organiziranog odgojno-obrazovnog i rekreacijskog povezivanja mladih migranata s vršnjacima u zemlji, kao i ljetne omladinske radne akcije u Jugoslaviji.

Cilj ovoga rada nije bio da dade program mjera koje bi trebalo poduzeti radi pripreme i realizacije povratka. Zato ovih nekoliko završnih napomena treba shvatiti kao poticaj da se uradi barem ono što se može, svjesni da propušteno sada, nije moguće ostvariti poslije. Jedino tako moći ćemo reći, parafrazirajući Maxa Frischa⁵⁵: »Poslali smo radnu snagu, a vraćaju nam se naši ljudi.«

THE SOCIETAL, SOCIAL AND INDIVIDUAL PROBLEMS OF MIGRANT WORKERS' CHILDREN

SUMMARY

The children of migrants are faced with numerous specific problems, whether they remain in their homeland or live with their parents abroad. There is no general agreement on which of the situations is more beneficial for the children. Consequently, equal attention should be paid to the positions of those left behind by their parents in their own country and those residing abroad.

On the basis of some research carried out hitherto, the authors identify problems (the so-called distance from parents brings about in the child problems pertaining to emotional neglect, socialization, education, personality development, etc., while the child's residence abroad is associated with problems of building one's own identity under the conditions of an alien culture and language, the discrepancy of influences on the child's personality development exerted by family and by »host« society, the precarious prospects for education and jobs, etc.). A consistent and prompt implementation of the proclaimed policy of »temporary stay abroad« is seen by the authors as a solution to these problems, whereby the process of family reunification abroad is to be replaced by family reunion in the home country.

⁵⁴ U nekim zemljama, primjerice u Belgiji, osnivaju se udruženja roditelja migranata radi zaštite njihove djece od štetnih utjecaja »ulice«; ona djeci nude konstruktivnije i atraktivne sadržaje. O tome vidi: L. Warzee: The socio-cultural situation of migrants and their families, Dossiers for the intercultural training of teachers: Belgium, Document DECS/EGT(79)104-E, Strasbourg, 1980, str. 26.

⁵⁵ Fraza M. Frischa, inače, glasi: »Pozvana je radna snaga, a došli su ljudi.« To je sažeta konstatacija industrijskog društva imigracije koje je, nakon konjunkturnog razdoblja kojemu su svoj obol dali strani radnici, bilo suočeno s njihovim problemima i problemima njihovih obitelji.